

1

MYSTERIUM INIQUITATIS:
СПІВІСНУВАННЯ ДОБРА І ЗЛА

Після падіння двох могутніх тоталітарних режимів – нацизму в Німеччині й «реального соціалізму» в Радянському Союзі – які тяжіли над усім XX століттям і на яких лежить відповідальність за незчисленні злочини, настав, схоже, момент для рефлексії над їхньою генезою і наслідками, зокрема над значенням ідеологій, які ввели їх в історію людства. У чому, Святіший Отче, сенс цього великого «виверження» зла?

Двадцяте століття стало, сказати б, «театром», у якому на сцену вийшли певні історичні, а також ідеологічні процеси, що призвели до великого «виверження» зла, але який також став сценою їх подолання. То ж чи слушно дивитися на Європу лише з перспективи зла, що з'явилося в період недавньої її історії? Хіба нема в цьому підході деякої однобокості? Новочасна історія Європи, позначена, зокрема на Заході, впливом Просвітництва, дала чимало й позитивних плодів. У цьому відображена природа зла, як її розуміє святий Тома згідно з баченням, властивим св. Августинові.

Зло – це завжди відсутність якогось добра, яке мало б міститися в цьому бутті, однак воно його позбавлене. Проте це ніколи не є цілковита відсутність добра. Спосіб, яким на здоровому ґрунті добра росте і розвивається зло, залишається тайною. Тайною є й та частина добра, якої зло не змогло знищити і яка поширюється і зростає на тому самому терені, незважаючи на зло. Одразу напрошується аналогія з євангельською притчею про добре зерно і кукіль (див. *Мм* 13,24-30). Коли слуги питають господаря: «Хочеш, ми підемо, його [кукіль] виполемо?», він відповідає дуже промовистими словами: «Ні, щоб, виконуючи кукіль, ви часом не повиривали разом з ним пшениці. Лишіть, нехай росте до жнив одне й друге разом. А під час жнив я жінцям скажу: Зберіть перше кукіль та зв'яжіть його в снопи, щоб його спалити; пшеницю ж складіть у мою клуню» (*Мм* 13,29-30). Тут натяк на жнива стоїть останньої, есхатологічної фази історії.

Справді, цю притчу можна взяти за ключ до прочитання людської історії. У різні епохи і в різному сенсі «зерно» росте разом з «куколем», а «кукіль» – разом із «зерном». Історія людства – це «театр» співіснування добра і зла. Це означає, що хоча зло й існує поряд із добром, але й добро здатне витривати поряд зі злом, зростаючи на тому самому ґрунті, яким є людська природа. Адже її не було знищено, вона не стала цілковито зіпсованою, попри первородний гріх. Природа зберегла свою схильність до добра, як показують події, що відбувалися в різні періоди історії.

2 ІДЕОЛОГІЇ ЗЛА

То звідки ж взялися ідеології зла? Які джерела нацизму і комунізму? Як сталося, що вони зазнали краху?

Ці запитання мають глибоке філософське і богословське значення. Треба проаналізувати «філософію зла» в її європейському і не лише європейському вимірі. Цей аналіз веде нас поза межі ідеології. Він спонукає нас заглибитися у світ віри. Треба розглянути таїнство Бога та сотворення, і зокрема таїнство людини. Саме ці таїнства я намагався висловити в перші роки мого служіння як наступника Петра в енцикліках *Redemptor hominis**, *Dives in misericordia*** та *Dominum et vivificantem****. Ці три енцикліки насправді відображають тринітарне таїнство Бога. Все, що міститься в енцикліці *Redemptor hominis*, я приніс зі собою з Польщі. Рефлексії, що містяться в енцикліці *Dives in misericordia*, теж були плодом мого душпастирського досвіду в Польщі, зокрема в Кракові. Адже саме тут є гріб святої Фаустини Ковальської, яку Христос сподобив бути винятково просвітленою тлумачкою істини бо-

* Спаситель людей (лат.)

** Багатий на милосердя (лат.)

*** Господа і животворящого (лат.)

жественного милосердя. Ця істина сформувала в сестри Фаустини напрочуд багате містичне життя. Вона була простою людиною, без освіти, а все ж ті, хто читає *Щоденник* її одкровенень, дивуються глибиною містичного досвіду, що міститься в ньому.

Я кажу про це, бо одкровення сестри Фаустини, зосереджені на таїнстві Божого милосердя, стосуються періоду перед Другою світовою війною. Саме тоді народилися й розвинулися ті ідеології зла, якими були нацизм і комунізм. Сестра Фаустина стала оповісницею того, що єдиною істиною, спроможною протидіяти злущим ідеологіям, є істина про те, що Бог – це милосердя, істина милосердного Христа. Саме тому, покликаний на престол Петра, я відчув настійну потребу передати досвід, набутий на моїй батьківщині, який, однак, належить до скарбниці вселенської Церкви.

Натомість енцикліка про Святого Духа *Dominum et vivificantem* постала в Римі. Проте дозріла вона дещо пізніше. Вона зростала в роздумах над Євангелієм від Йоана стосовно того, що Ісус сказав під час Тайної Вечері. Саме в ті останні години смертного життя Христа відбулося, мабуть, найповніше об'явлення Святого Духа. Саме серед слів, які Ісус вимовив з тієї нагоди, є твердження, дуже значуще для нашого питання. Він каже, що Святий Дух «переконає світ у грісі» (*Йо* 16,8). Я намагався заглибитись у ці слова, і це спонукало мене звернутися до перших сторінок книги Буття, до події, що відома як «гріхопадіння». Святий Августин надзвичайно проникливо схарактеризував природу цього гріха такою формулою: «*amor sui usque ad contemptum Dei* – любов до себе аж до зневаги до Бога»*. Якраз себелюбство штовхнуло наших прабатьків до первісного бунту і зумовило згодом поширення гріха на всю історію людини. Про це говорять слова книги Буття: «Ви станете, як Бог, що знає добро й зло» (*Бут* 3,5), тобто самі будете вирішувати, що є добро, а що – зло.

Належно урівноважити цей початковий вимір гріха могло лише протилежне твердження: «*amor Dei usque ad contemptum sui* – любов до Бога аж до зневаги до себе». Так ми торкаємось таїнства

* Святий Августин, *De civitate Dei* (Про град Божий), XIV, 28.

відкуплення людини, і на цьому шляху нас провадить Святий Дух. Це він дозволяє нам проникнути в глибини *Mysterium Crucis** і водночас зазирнути в прірву зла, яке спричинила і водночас жертвою якого стала людина ще на початку своєї історії. Саме цього стосується вислів «переконати світ у грісі». Мета цього «переконання» – не засуд світові. Якщо Церква, завдяки Святому Духові, називає зло своїм іменем, вона робить це лише для того, щоб вказати людині, що його можна подолати, відкриваючись до вимірів «*amor Dei usque ad contemptum sui*». Якраз це є плодом божественного милосердя. В Ісусі Христі Бог нахиляється до людини, щоб простягнути їй руку, щоб підвести її і допомогти з новою силою стати на праведний шлях. Людина не здатна стати на ноги сама; вона потребує допомоги Святого Духа. Відкидаючи цю допомогу, вона чинить гріх, що його Христос назвав «хулою на Духа», водночас проголошуючи його непростенним (див. *Мм* 12,31). Чому непростенним? Бо він заперечує в самій людині прагнення прощати. Людина відкидає Божу любов і милосердя, бо сама вважає себе Богом, вважає себе самодостатньою.

Я коротко згадав три енцикліки, які здаються мені доречним коментарем до всього навчання Другого Ватиканського Собору, а також до складних обставин історичного моменту, в який нам судилося жити.

Із плином літ у мене визріло переконання, що ідеології зла глибоко закорінені в історії європейської філософської думки. Тут я мушу згадати деякі факти, пов'язані з історією Європи, а зокрема з історією її панівної культури. Коли було оприлюднено енцикліку про Святого Духа, деякі кола на Заході відгукнулись на неї негативно і досить таки енергійно. Звідки взялася така реакція? Вона спричинена тими самими джерелами, з яких понад двісті років тому народилося так зване європейське Просвітництво – зокрема французьке Просвітництво, а також Просвітництво англійське, німецьке, іспанське та італійське. Цілковито власним шляхом розвивалося Просвітництво в Польщі. Що ж стосується

* Таїнство Хреста (лат.)

Росії, вона, схоже, не пережила просвітницького поштовху. Криза християнської традиції прийшла туди іншим шляхом, з іще більшою потужністю вибухнувши згодом, на початку ХХ століття, як радикально атеїстична марксистська революція.

Щоб краще висвітлити це явище, варто повернутись до періоду, що передував Просвітництву, зокрема до революції, яку здійснив у філософській думці Декарт. *Cogito, ergo sum* – я мислю, а отже, існую – принесло зі собою кардинальну зміну способу філософування. У додекартівський період філософія, а отже *cogito*, чи радше *cognosco**, була підпорядкована *esse* – буттю, яке вважали чимось первинним. Натомість Декартові *esse* здалося вторинним, а *cogito* він вважав первинним. Отже, це була не лише зміна напрямку філософування, а й рішуча відмова від того, чим була філософія досі й чим була, зокрема, філософія святого Томи Аквінського – філософією *esse*. Раніше все було тлумачено в перспективі буття і пояснення усьому шукали відповідно до цієї перспективи. Бога як цілковито самодостатнє Буття (*Ens subsistens*) вважали обов'язковою основою для кожного *ens non subsistens, ens participatum***, тобто для всіх створених істот, а отже, і для людини. *Cogito, ergo sum* означало розрив з цією лінією думки. Первинним ставало тепер *ens cogitans****. Після Декарта філософія стає наукою чистої думки: все те, що є *esse* – чи то створений світ, чи Творець – залишається в царині *cogito*, як уміст людської свідомості. Філософія займається буттям як таким, що є вмістом свідомості, а не як таким, що існує поза нею.

З цього огляду, варто таки більше зосередитись на традиціях польської філософії, зокрема на тому, що відбулося після приходу до влади комуністичної партії. В університетах жорстко придушували будь-яку форму філософської думки, яка не відповідала марксистській моделі. І це робили щонайпростіше і щонайрадикальніше: через вплив на осіб, які представляли цей спосіб фі-

* Пізнаю (лат.)

** Сущє за участю (лат.)

*** Сущє, яке мислить (лат.)

лософування. Дуже красномовним є той факт, що з відповідних кафедр було усунуто насамперед представників реалістичної філософії, разом із такими виразниками реалістичної феноменології, як Роман Інгарден та Ізидора Домбська зі Львівсько-Варшавської школи. Цю операцію не так легко було провести з представниками томізму, які працювали в Люблінському католицькому університеті та на богословських факультетах Варшави й Кракова, а також у великих семінаріях. Однак і їх згодом, без огляду ні на що, досягла рука режиму. З підозрою дивилися і на тих шанованих університетських викладачів, які зберігали критичну поставу стосовно діалектичного матеріалізму. Серед них я згадую, зокрема, Тадеуша Котарбінського, Марію Оссовську, Тадеуша Чежовського. Ясна річ, з університетських навчальних програм не можна було викреслити таких курсів, як курс логіки та методології науки; однак різними способами чинилися перешкоди «інакодумним» викладачам, усіляко було обмежено їхній вплив на виховання студентів.

Те, що сталося в Польщі після приходу до влади марксистів, дало плоди, подібні до процесів, які ще раніше відбулися в Західній Європі після доби Просвітництва. Говорили про «занепад томістичного реалізму» і під цим розуміли, зокрема, відмову від християнства як джерела філософування. Врешті під сумнів було поставлено саму можливість досягти Бога. За логікою *cogito, ergo sum*, Бог зводився до чогось, що міститься в людській свідомості; Його не можна було більше розглядати як Того, хто до кінця пояснює *sum* людини. А отже, Він не міг далі бути *Ens subsistens*, «самодостатнім Буттям», як Творець, Той, хто дарує існування, а також Той, хто в таїнстві воплочення, відкуплення і благодаті віддає в дар самого себе. Бог Об'явлення перестав існувати як «Бог філософів». Залишилася лише ідея Бога, як тема для вільного опрацювання людською думкою.

Так зазнали краху й основи «філософії зла». Адже зло, у реалістичному сенсі, може існувати лише в стосунку до добра, і зокрема в стосунку до Бога, найвищого Добра. Саме про це зло